

Vikingarnas stjärnbilder

Skandinavernas mest kända förfäder var duktiga sjöfarare och hade koll på natthimlen. Vilka mönster såg de bland stjärnorna? Jonas Persson berättar vad vi vet om det.

Många har fascinerats av de grekiska sagorna som unga, att de illustrerats av stjärnbilder har troligen spelat roll för detta. Det är naturligt att fundera över hur våra egna skandinaviska förfäder, vikingarna, såg på himlen. Hade de en sagovärld uppbyggd på samma sätt som den grekiska?

För att få svar vänder vi oss till norrön litteratur, de båda Eddorna och andra litterära verk. Vi känner till att vikingarna hade en avancerad tideräkning och var duktiga sjöfarare, med en betydande astronomisk kunskap. Observationer av stjärnor och solen spelade en viktig roll inte bara för navigation utan även för tideräkningen. Det framgår även att man var medveten om skillnaden i "soltid" och "stjärntid".

Att man haft en "egen" kalender framgår i Íslendingabók, där en kalenderreform runt år 955 omtalas. Den egna isländska kalendern har troligen använts från 900-talet till 1100-talet då den julianska kalendern började användas. Det är troligt att den isländska kalendern grundar sig på astronomiska observationer.

Det fanns en stark tradition av stjärnobservationer för kalenderbruk, men observationslusten minskade, något som kan förklaras av den ökade läskunnigheten, importen av böcker och mängden isländska böcker, som gjorde det lättare att läsa istället för att göra egna observationer. Bland dessa skrifter hittar vi de encyklopediska texter om astronomi och tideräkning som bevarats till våra dagar.

Stjärnor i Eddorna

I Völuspá nämns stjärnorna vid skapelsen och Ragnarök. Enligt mytologin skapas världen av jätten Ymers kropp, skallen hålls upp av fyra dvärgar och bildar himlavalvet. Vi får reda på hur jorden skapades och att stjärnorna är bloss från eldens rike (Muspellheim) som gudarna har anvisat speciella platser

I Snorres Edda, som är en lärobok i diktkonst, hittar vi ytterligare berättelser där stjärnor är inblandade. Denna gång hur några hamnade på himlen.

I berättelsen om Tjatse berättas att Oden (eller Tor) tog Tjatses ögon och kastade upp dem på himlen. Vilka stjärnor det rör sig om vet vi inte.

Den andra berättelsen där en stjärna förekommer är i efterberättelsen om striden mellan Tor och jätten Hrungne. Tor avgick med segern, men skadades av ett stycke av Hrungnes vapen som hade fastnat i Tors huvud. En

Vikingaristningar på Granbyhällen, Vallentuna. (foto: P-M Hedén)

völva, Groa, skulle sjunga galdrar för att få ut den. När Tor känner att den lossnar berättar han hur han hjälpt Groas man, Aurvandil, att fly från jättarnas land genom att bära honom på ryggen över den iskalla älven Elivågor. Under färden förfrös Aurvandil sin stortå, som Tor bröt av och kastade upp på himlen där den blev en stjärna (eller stjärnbild), "Aurvandils tå".

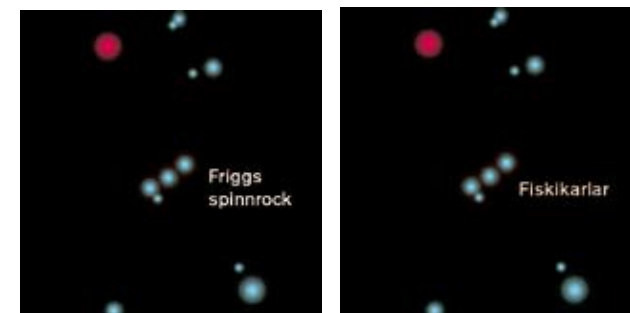
Aurvandils tå kan vara Norra kronan på grund av likheten med en tå. Norra kronan är en vårstjärnbild, vilket är ett indicium. I Saxo Grammaticus' *Gesta danorum* (Danernas bedrifter), finns en kung, Horwendil, som utkämpar en tvekamp med en norsk kung, Koller. Tvekampen slutar med att Horwendil hugger av Kollers fot. Detta kan vara en variation på myten om kampen mellan årstiderna. Aurvandils tå är ett tecken på sommarens seger över vintern. Som en stjärnbild som syns som tydligast under våren och sommaren är Norra kronan den troligaste kandidaten till att vara Aurvandils tå.

Det finns ett himmelsobjekt i eddadiktningen, Bifrost, som namn på regnbågen eller Vintergatan. Det finns två tolkningar. I nordvästeuropeisk tradition är regnbågen de dödas bro eller vägen till "den andra världen". Bifrost kommer av två ord, bif-, "den som rör sig" (skälver) eller "den som har många färger", och rost med betydelsen väg. I poetiska Eddan beskrivs Bifrost som den "skälvande vägen" till Asgård, något som inte stämmer med att den skulle vara regnbågen.

Vissa drar slutsatsen att Bifrost är identisk med regnbågen, medan andra utgår från beskrivningen av den skälvande vägen och anser att Bifrost skulle vara Vintergatan. Det finns argument för att Bifrost skulle vara Vintergatan. I subarktiska och arktiska kulturer anses Vintergatan vara vägen till de dödas rike. Närheten till dödsriket är som störst under den mörka tiden på året då regnbågen inte förekommer ofta, medan Vintergatan syns som bäst. Så Bifrost kan vara Vintergatan lika väl som regnbågen.

Den litteratur som bevarats härrör från 1150–1400, vilket gör att den är påverkad av kontinentalt material, och att många av namnen på stjärnor och stjärnbilder är kopplade till de latinska namnen. Troligen har författarna känt till de gamla namnen men skrivit ner de nya (latinska) för att ge sken av visdom. Tyvärr har detta gjort att de nordiska namnen glömts bort.

Orions bälte hade flera namn hos vikingarna.

Stjärnbilder

I Beckman och Kålunds sammanställning av Rimtöl anges fem stjärnbilder som verkar vara ursprungliga:

- "Ulfs keptr", Vargens gap, Hyaderna;
- "Fiskikarlar", Fiskarna, Orion eller Orions bälte;
- "Kvennavagn", kvinnovagnen; Lilla Björn;
- "Karlevagn", mansvagnen; Karlavagnen;
- "Asar bardagi", Asastriden(?), Kusken.

Vargens gap, Hyaderna, liknar verkligen ett varggap. Man kan utifrån detta vara säker på att det är ett genuint namn. I mytologin berättas att solen och månen jagas över himlen av två vargar. I Snorres Edda beskrivs att solen jagas av två vargar där en specifikt springer bakom. Vargens gap ligger nära ekliptikan, vilket styrker tolkningen.

En förklaring är att Vargens gap symboliserar Fenrisulvens gap. Detta skulle kunna ge en annan tolkning av Vintergatan som fradgan som rinner ur Vargens gap. Mot detta talar att vargen fjättrades i underjorden. Om man anser att Vintergatan symboliserar Helvägen så skulle Vargens gap kunna relateras till varghunden Garm som vaktar ingången till Hel.

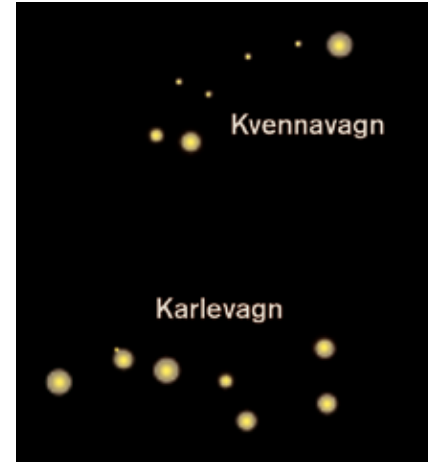
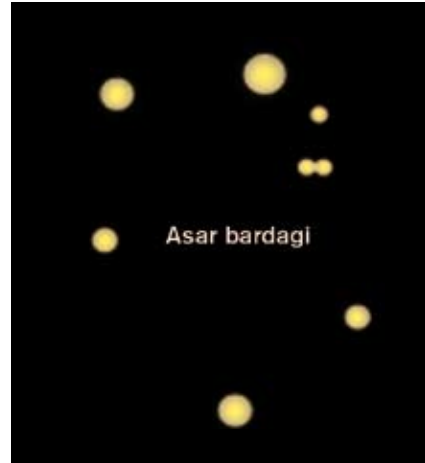
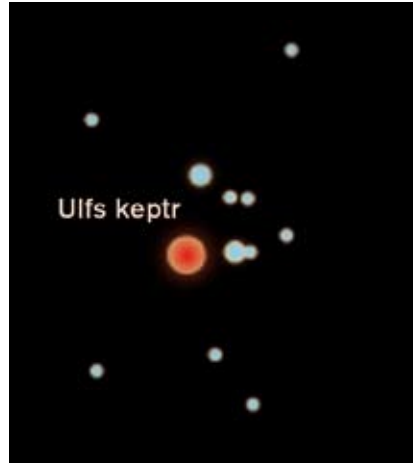
Man kan fundera på om inte de engelska och danska namnen för vädersolar (parhelia), "sundogs" och "solhunde", härrör från myten om vargarna som jagar solen; där en varg springer före solen och en efter kan vädersolorna vara dessa vargar eller hundar.

Orion är en välkänd stjärnbild med ett antal vikingatida namn. Speciellt gäller detta bältet där "Fiskikarlar", fiskarna, är ett, medan "Friggs spinnrock", "Friggs slända" och "Friggtenen" är andra. Fiskarna förekommer i Norge och på Island, och Friggtenen i Sverige. Ett finskt namn är "Ämmänrukki", gummans spinnrock, som liknar det svenska namnet och kan vara ett kulturellt arv. Då Orion är en av de tydligaste vinterstjärnbilderna är det troligt att det finns fler lokala namn.

Den mest kända stjärnbilden är troligen Karlavagnen. Vagnen är lätt att se, men ursprunget till namnet är omtvistat. Det anses vara uppkallad efter Karl den store och av medeltida ursprung. Tittar vi på de fornnordiska namnen heter Lilla björnen "Kvennavagn", kvinnovagnen. Detta tyder på att namnen på dessa stjärnbilder hör ihop. De fick troligen sina namn tidigt i historien och har senare

Hyaderna i Oxen, Kusken, Karlavagnen och Lilla björnen.

kopplats till personer eller gudar. Man har troligen kallat Karlavagnen för "Tors vagn". Man bör även tänka på att Freja hade en vagn, dragen av katter, så även "Frejas vagn" kan ha använts.

En stjärnbild med speciellt namn är Kusken, som kallas "asar bardagi". Detta har tolkats som "Tors kamp", med Tor sittande som en kusk i en vagn. Man kan göra en annan tolkning, där "asar" inte indikerar en gud utan flera (asar är i pluralform), d.v.s. "asastriden", möjligen Ragnarök. Om man tittar på omgivningen så är den ödesladdad, med Vargens gap och Vintergatan i betydelsen "De dödas väg" (Helvägen). Att denna del av himlen är tydligast under vintermånaderna gör att det är lätt att se den som olycksbådande, ett förebud om Ragnarök.

Stjärnor

Tre stjärnor nämns: Arcturus (dagstjärna, dagstjärnan), polstjärnan (Leidarstjärna, ledstjärnan) och Vega (Sudrstjärna, sydstjärnan).

Vega har fått namnet sydstjärnan vilket kan förklaras av att den är väl synlig på den södra natthimlen på sommaren. Dessutom befinner sig Vega i söder vid midnatt på midsommar.

Polstjärnan torde ha använts som navigationshjälpmedel och därigenom fått sitt namn. Polstjärnan kan också vara spiken som håller upp himlen, dvs. himlens "gudaspek", men mot detta talar att för 1 000 år sedan var inte polstjärnan exakt över polen utan hade en cirkumpolär rörelse.

Varför kalla en stjärna för dagstjärna, eller som i finskan "Aurinkontähti", solstjärnan? Vi vet att solen inte följer stjärntiden, varför det inte borde finnas någon stjärna som förebådar solens uppgång, men på våra breddgrader, speciellt ovanför polcirkeln, följer soluppgången stjärntiden med god approximation under första kvartalet. Om namnet avser en ljusstark stjärna som går upp strax före soluppgången under senvintern och våren avses, så är Arcturus mycket lämplig. Vi hittar även ledtrådar i folklören. En av de mest kända julvisorna är den medeltida Staffansvisan, med den vanligaste refrängen:

Ingen dager synes än,
Stjärnorna på himmelen de blänka.

Men det finns lokala varianter, t.ex. från Östergötland:

Det är väl ingen dager än,
Fast Eder tyckes så,
Det är den ljusa stjärnan
Som för dagen plägar gå.

Och från Uppland en annan sista rad:

Som för dagen börjar gå.

Enligt traditionen hör visan till Sankt Staffans dag (26 december), vilket gör Arcturus till en stark kandidat att vara dagstjärnan.

Mer forskning behövs

De vikingatida samhällena hade en omfattande kunskap i astronomi, med egna namn på stjärnor och stjärnbilder, men dessa har fallit i glömska. Nedtecknandet av den fornisländska litteraturen gjordes troligen av personer som hade fått utbildning i Europa, vilket medförde att de hellre använde latinska namn. Trots det finns det lite sparad som kan ge namn på vissa stjärnor och stjärnbilder. Jag har försökt att samla de och ge troliga identifikationer till namnen. Dock finns det mycket som är obesvarat och det är på sin plats att efterlysa mer forskning inom detta område. ★

För vidare läsning:

Beckman, N. och Kålund, Kr. (1914–1916). *Alfræði íslenzk: Ísländsk encyklopædisk litteratur: II. Rímtöl* [Encyclopaedic literature on the calendar].

Britt-Mari Näsström, *Fornskandinavisk religion, en grundbok*

JONAS PERSSON är universitetslektor i fysik vid högskolan i Krisrianstad

UPPSALA
UNIVERSITET

Institutionen för
fysik och astronomi

Hemsida:
www.astro.uu.se/grundutb/

För mer info:
Kontakta studievägledare
Elisabet Leitet

E-post:
studievagledningen@astro.uu.se

Telefon:
018-4715955
tisdagar kl 13-14 &
fredagar kl 12-13

Sommarkurs i kosmologi vid Uppsala Universitet

Universums byggnad, 7.5 hp
Sommarkurs 2008
Kursstart: v29 för icke-naturvetare/teknologer
v30 för övriga

Innehåll: Strålning som budbärare. Stjärnor. Nebulosor. Galaxer. Galaxhopar. Universums expansion. Kosmiska mikrovågsbakgrundstrålningen. Mörk materia. Mörk energi. Vita dvärgar. Neutronstjärnor. Svarta hål. Allmän och speciell relativitetsteori. Astropartikelfysik. Big Bang. Tidiga universum.

Förkunskapskrav: Grundläggande behörighet

Sommarens och höstens kurser i Astronomi!

Institutionen för astronomi vid Stockholms universitet ger i sommar en orienteringskurs på kvällstid. Till hösten startar också vårt nya kandidatprogram.

**Översikt kurs i astronomi,
7,5 hp.**

**Kandidatprogram i astronomi,
180 hp.**

Här får du en bred översikt av astronomins olika delar samt vetenskapliga arbetssätt. Du lär dig mer om solsystemet, stjärnorna och deras utveckling, olika typer av galaxer, samt om universums födelse och utveckling. Anmälan direkt till institutionen. **Kursstart: 10 juni**

Kandidatprogrammet är ett treårigt program som ger en solid bas i astronomi, fysik och matematik. Bland annat ingår ett självständigt arbete på 15 hp där du kan fördjupa dig i det du tycker är särskilt intressant. **Kursstart: hösten 2008**

Stockholms universitet

För att läsa kvällskursen behövs endast grundläggande behörighet för universitet och högskolor. För kandidatprogrammet krävs gymnasieutbildning med särskild behörighet Fysik B, Matematik D och Kemi A (eller motsvarande). Astronomikurserna ges i AlbaNova, Roslagstullsbacken 21.

För mer information se www.astro.su.se eller kontakta vår studentexpedition: studentexp@astro.su.se Tfn 08-5537 8505 Fax 08-5537 8510